

ПЕЙЗАЖНИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ НОМІНАЦІЇ В СИСТЕМІ ПОЕТИЧНОГО КОНЦЕПТУ УКРАЇНА

Останнім часом у лінгвістиці зростає науковий інтерес до вивчення мови як певної сукупності елементів, організованої зв'язками і відношеннями в єдине ціле. Об'єктом уваги дослідників стають мовно-понятійні категорії, зокрема і концепти, які не існують самостійно, а перебувають у різного типу зв'язках і відношеннях: парадигматичних та синтагматичних, генетичних та функціональних, матеріальних та семантичних, односторонніх, двосторонніх і багатосторонніх, внутрішньосистемних і міжсистемних [7, с. 3].

Серед актуальних питань українського мовознавства останнього десятиліття особливого значення набувають дослідження поетичних концептів на позначення природних реалій, важливість яких спричинена докорінною зміною ставлення суспільства до довкілля, екологічними проблемами, новими засадами державотворення, а відтак і специфікою національного мовомислення, пошуком ментально зумовлених компонентів семантики в мовній картині світу. З'являються праці, присвячені вивченню мовно-ментального світу українців, зокрема І. Дишлюк, О. Єфименко, М. Скаб, В. Чабаненка, І. Шапошнікової та ін. [1, 3, 4, 5].

У фольклорі та в індивідуально-поетичній творчості українців такі природні реалії як *Дніпро*, *пороги*, *Хортиця*, *Великий Луг*, *степ* давно стали характерною ознакою національного мовомислення. Проте і сьогодні з не меншою потужністю природа пробуджує в людині, як творцеві мови, те, що можна назвати поетичним інстинктом. Зауважимо, що господарська діяльність істотно вплинула на розширення поетичного світобачення, збагативши його новим як позитивним, так і негативним досвідом. В умовах науково-технічного прогресу й урбанізації людина дедалі частіше апелює до природи, детермінуючи універсальне на сьогодні концептуальне бачення екології природи й "екології" людської душі. Дослідження концептуального простору природних реалій Нижньої Наддніпрянщини, особливо в контрастивному аспекті, дає змогу виявити універсальні та специфічні ознаки у формуванні зв'язку між суб'єктом (людиною), об'єктом (природою) та мовою.

Як і зарубіжна, вітчизняна когнітивна лінгвістика не є однорідною, об'єднаною спільністю дослідницьких підходів. У працях мовознавців знайшли відображення такі аспекти категоризації дійсності засобами мови: *культурологічний* – дослідження концептів як елементів культури з опертям на дані різноманітних наук (В. Маслова, Ю. Степанов.); *лінгвокультурологічний* – вивчення відображених у мові концептів як елементів національної лінгвокультури; *логічний* – аналіз концептів логічними методами поза прямою залежністю від їх мовної форми (Н. Арутюнова, Р. Павиленіс); *філософсько-семіотичний* – інтерпретація когнітивних основ знакової природи концепту (А. Кравченко, А. Шмельов); *семантико-когнітивний* – тлумачення лексичної і граматичної семантики мовних одиниць як засобу до розуміння змісту концептів (В. Ганечко, А. Зеленько, О. Кубрякова, З. Попова, А. Приходько, Й. Стернін).

Виокремлюючи важливість кожного з підходів до розуміння концепту, найбільш актуальним для нашого дослідження вважаємо міжпредметне вивчення цієї категорії, спроектоване на духовні цінності народу, заковані в мові.

Незважаючи на розмаїття трактувань концепту, методів його дослідження та способів репрезентації, єдиного підходу до розв'язання проблеми концепту не вироблено, відсутнє також його однозначне тлумачення. Виходячи з цього, актуальними лишаються питання визначення структури концептів і можливостей їх моделювання, проблеми співвідношення концепту зі значенням мовного знака тощо. Запропоновано визначення концепту: це складник концептосистеми (семантичної моделі головних світоглядних понять), що об'єктивується у слові, мові у формі чуттєвих та мисленнєвих ознак того чи того явища дійсності і репрезентує ці ознаки через текст як ментальні, історичні та етнічні знаки у свідомості народу [2].

У нашому розумінні, концепт, як і слово, наділений денотативною та сигніфікативною семантикою, оскільки засобом його матеріального вираження є слово. Проте розрізнення семантики слова і семантики концепту, безперечно, відбиває реальну дійсність, тому сучасне мовознавство підходить до аналізу функціонування концепту через поняття "концептосистема" та "концептуальний простір", використовуючи їх як альтернативні мовній семантиці. Встановлено, що її дискретність можна протиставити єдино можливому синкретизму концепту. Якщо однією з властивостей будь-якого мовного знака є його подільність, то "членування" концепту шкодить самому концепту і руйнує його. Крім того, одні й ті самі слова мови можуть використовуватися для передачі різного людського досвіду, а концепт, позначений тим чи тим словом, узагальнює ментальний досвід. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема лінгвокультурної цінності концепту, якщо розглядати його у ланцюжку "*поняття – слово – образ – символ – архетип – смисл*". Зауважено, що образність, етимологічні конотації і внутрішньотекстові асоціації є спільними ознаками, що виокремлюються в структурі символу і концепту [7, с. 6].

Проаналізувавши різні підходи до проблеми вивчення концептів і засобів їх вербалізації та репрезентації, приходимо до висновку, що оптимальним засобом висвітлення будь-якого поетичного концепту є його трикомпонентний опис – на понятійному, лексико-етимологічному та образному рівнях.

Енциклопедичні відомості формують семантику кожного з елементів концептосистеми на понятійному рівні, а фольклорні та літературні джерела доповнюють мистецьку модель реального світу. Напр.: *Дніпро* – велика головна ріка України. Бере початок на Валдайській височині (Смоленщина), а впадає в Дніпровський лиман Чорного моря; має довжину 2285 км, площу басейну – 503 тисячі квадратних кілометрів. Українці, крім *Дніпро*, вживають назви *Дніпр*, *Дніпер*, *Дніп*, *Ніпро*, *Ніпр*, *Слаут*, *Слаута*, *Слаутець*, *Слаутиця*, *Слаутич*. *Дніпро* є одним із символів України, а *Наддніпрянина* – колискою українства [4]. Улюблена ріка нашого народу прославлена в численних думах і піснях: думи "Розмова *Дніпра* з *Дунаєм*" (у ній персоніфіковані великі ріки ведуть мову про долю запорозьких козаків: *Промовить тихий Дунай до Дніпра-Слаути: Дніпр-батьку, Слауто!*); "Федір Безродний, бездольний", "Самійло Кішка", "Непорушна дружба"; пісня "Ой закладався, заставлявся"; легенда "Дніпро і Десна" тощо.

Глибокого патріотизму та історичної правди сповнені народні прислів'я і приказки про Дніпро. Наприклад: "Нема на світі другої **України**, немає другого **Дніпра**"; "Січ – мати, а **Великий Луг** – батько"; "Від **Дніпра** по **Сян** буде колись один лан". Концептуальною слід уважати інтерпретацію поетичного образу *Дніпра* у творчості Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Максима Рильського, Павла Загребельного, Олеса Гончара та інших.

Однією з концептуальних ознак мовної свідомості українців є також *пороги*. Перші писемні згадки про Дніпрові *пороги* датуються початком нашої ери, а їх детальний опис у середині X століття зробив візантійський імператор Константин Багрянородний (твір "Про управління імперією"). Сьогодні виділяють такі Дніпрові пороги: *Кодак (Кодацький), Сурський, Лоханський, Дзвонець (Дзвонецький), Ненаситець, Вовнига, Будило, Лишній і Вільний* [4].

Хортиця тягнеться на дванадцять кілометрів у довжину, два з половиною – в ширину. Її загальна площа – близько 2650 гектарів. Висота скель над рівнем води в окремих місцях досягає п'ятдесяти метрів. За твердженням дослідника історії Запорозжя Дмитра Яворницького, це – найбільший, найкрасивіший і найбагатший острів Дніпра. Її описи зафіксовано у легендах та переказах: "Характерник у бою за Хортицю", "Змій на Хортиці", "Скелі на Хортиці". У фольклорному фонді прислів'їв і приказок серед розмаїття дотепних слів-образів *Великий Луг* також займає свою традиційну нішу. Наприклад: "Пугу, пугу! – Козак з *Лузу*", "Як козак у *Лузі*", "Наш *Луг батько*, а Січ мати – от де треба помирати". Фольклорні записи Якова Новицького, Дмитра Яворницького, Віктора Чабаненка переконують, що *Великий Луг* був тим осередком, де створена переважна більшість легенд і переказів, присвячених запорозькому козацтву. Ось деякі з них: "Запорожці у Великому Лузі", "Де ховалися від панської неволі", "Прощай, батьку Великий Луже". Здавна *Великий Луг* – одна з тих історико-топографічних реалій, які постійно бентежать уяву українських письменників від Тараса Шевченка ("Гамалія") і Пантелеймона Куліша ("Чорна Рада") до Ліни Костенко ("Берестечко").

Невід'ємною ознакою матеріального, суспільного і духовного буття українського народу є *степ*. Як свідчить аналіз літературних та народнопоетичних текстів, концепт *степ* (поле) є результатом особливого способу пізнання дійсності, і в цьому плані виступає як соціальний феномен, як елемент української культури. Наприклад: "*Поле, наче море*", "*Степ та воля – козацька доля*", "*Коли козак у полі, то він на волі*". У думі "Смерть козака бандуриста" *степ* постає як органічне втілення козацького духу, життєвої наснаги запорозців. Тема *волі* органічно переплітається з образами *Україна – степ – козачина* у думі "Коваленко". Встановлено, що у легендах і переказах *степ* позбавлений ореолу піднесеності і здебільшого постає невід'ємним атрибутом повсякдення, своєрідною житейською категорією, що супроводжує побут як селянина, так і запорозького козака, але й не перестає дивувати своїми таємницями (легенди "Вихор", "Хто насипав степові могили") тощо.

Отже, у віршованій мові другої половини XX – початку XXI століття показовим є семантичний образ України, втілений у мікроконтексті, що об'єднує пейзажні, предметні, етнокультурні номінації. Асоціативний зв'язок з темою країни ситуативний, підказаний індивідуальною психологією авторського сприйняття. Індивідуальні метонімічні знаки України у поєднанні з традиційними створюють художню модель країни.

В аналізованих поетичних творах назви реалій – художні символи – не звичайні атрибути ліричного пейзажу. Митці мислять ними як узагальненими образами, своєрідними етнонаціональними категоріями. Оцінний елемент у семантиці образу країни мотивує появу метафоричних моделей, адже типізована метонімічна структура образу не дозволяє у повній мірі виразити його аксіологічний аспект. Поряд із традиційними, у мові усної народної творчості символічними є образи **калини, тополі, верби, руги-м'яти, терену, барвінку, полину, жита, хмелю** та інших, мегаобраз країни у мові поезії другої половини ХХ століття включає такі назви: **осокор, черемха, акація, горобина, клен, чебрець, жоржина, конвалія, соняшник, материнка**.

У кожного видатного письменника є образи, що зовні не пов'язані з існуючою нормою, але підтримують її на глибинному рівні, а це, в свою чергу, зумовлює ефект неповторності ідіостилю. Індивідуальне периферійне утворення може бути одиничним, завуальовано підтримує поетичну систему і традицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дишлюк І. М. Лексико-семантичне вираження концепту "природа" у поетичній мові Ліни Костенко: автореф. ... дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Х., 2003. 16 с.
2. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
3. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / відп. ред. А.П. Загнітко. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
4. Чабаненко В.А. Порожистий Дніпро. Історико-топонімічний словник. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 188 с.
5. Шапошникова І. В. Лінгвостилістика творення образу України в українській поезії другої половини ХХ ст.: дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 1998. 20 с.
6. Хомчак О. Г. Асоціативно-вербальне поле концепту *гора* в українській мовній картині світу. Одеський лінгвістичний вісник. Науково-практичний журнал. Вип. 10. Т. 2. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 65-69.
7. Юрченко О.В. Концептосистема природних реалій Нижньої Наддніпрянщини та її вираження в мові місцевих поетів: автореф. ... дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2011. 20 с.
8. Юрченко О.В. Поетичні концепти СТЕП і ДНІПРО в ідіостилі Віктора Чабаненка. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Мовознавство"* / відп. ред. Т.С. Пристайко. Дніпропетровський нац. у-нт ім. Олеса Гончара. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 15. Т 1. С. 361 – 367.